

सन्धे: स्वरूपम्

डॉ. सीता चरण झा:

प्रधानाचार्य:

मदनेश्वरनाथ-संस्कृत-महाविद्यालयः, मदनेश्वरस्थानम्, मधुबनी
का.सिं.द.सं. विश्वविद्यालयः, कामेश्वरनगरम्, दरभङ्गा

सारांशः

संस्कृतव्याकरणशास्त्रे सन्धेः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं स्थानम् अस्ति। वर्णानां परस्परसन्निकर्षे यः ध्वन्यात्मकः अथवा रूपात्मकः परिवर्तनविशेषः जायते, सः सामान्यतः सन्धिः इति कथ्यते। पाणिनीयव्याकरणे सन्धेः आधारभूततत्त्वं “परः संनिकर्षः संहिता” इति सूत्रेण प्रतिपादितम्। वर्णयोः अथवा पदयोः अत्यन्तसामीप्ये उच्चारणसौकर्यार्थं, श्रुतिमाधुर्यार्थं तथा भाषाप्रवाहस्य रक्षणार्थं विविधवर्णपरिवर्तनानि भवन्ति। स्वराणां परस्परसंयोगे गुण-वृद्धि-यण्-अयाद्यादेशाः, व्यञ्जनानां संयोगे जश्त्व-श्रुत्व-ष्टुत्व-अनुनासिकत्वादयः, विसर्गस्य परवर्णानुसारं सत्त्व-रुत्व-लोपादयश्च परिवर्तनप्रकाराः दृश्यन्ते। संस्कृतभाषायाः पदपाठात् संहितापाठपर्यन्तं, वेदाध्ययनात् लौकिकसाहित्यपर्यन्तं, शुद्धोच्चारणात् पदच्छेदपर्यन्तं तथा भाषाशिक्षणात् संगणकीयभाषाविज्ञानपर्यन्तं सन्धिज्ञानस्य उपादेयता व्यापकाऽस्ति। प्रस्तुतालेखे सन्धिशब्दस्य व्युत्पत्तिः, संहितास्वरूपम्, स्वरव्यञ्जनविसर्गसन्धीनां तात्त्विकस्वरूपम्, पाणिनीयसूत्रव्यवस्था, उदाहरणानि, भाषिकमहत्त्वम् तथा सन्धेः दार्शनिकभाषावैज्ञानिकपक्षः विस्तारतः विविच्यते।

कूटशब्दाः— सन्धिः, संहिता, स्वरः, व्यञ्जनम्, विसर्गः, पाणिनिः, अष्टाध्यायी, यणादेशः, गुणः, वृद्धिः, जश्त्वम्, श्रुत्वम्, विसर्गसन्धिः।

भूमिका:

संस्कृतभाषा ध्वनिशुद्ध्या, शब्दरचनया, रूपव्यवस्थया तथा वाक्यविन्यासेन अत्यन्तं वैज्ञानिकरूपेण व्यवस्थिताऽस्ति। अस्याः भाषायाः ध्वनितत्त्वस्य अध्ययनं कुर्वतः सन्धिविषयः अनिवार्यतया सम्मुखीभवति। पृथक् उच्चरितयोः वर्णयोः अथवा पदयोः परस्परसमीपस्थितौ उच्चारणे कश्चित् परिवर्तनः भवति। कदाचित् एकस्य वर्णस्य

स्थाने अन्यः वर्णः भवति, कदाचित् द्वयोः स्वरयोः स्थाने एकः स्वरः, कदाचित् वर्णलोपः, कदाचित् आगमः, कदाचित् वर्णस्य उच्चारणस्थानपरिवर्तनं च दृश्यते। एतेषां परिवर्तनानां व्यवस्थितं नियमबद्धं विवेचनं सन्धिप्रकरणे क्रियते।¹ 'सन्धि'शब्दः 'सम्' उपसर्गपूर्वकात् 'धा' धातोः निष्पन्नः इति सामान्यव्युत्पत्त्या ज्ञायते। 'सन्धानम्', 'संयोगः', 'मेलः', 'परस्परसम्बन्धः' इत्यादयः अस्य सामान्याः अर्थाः। व्याकरणीयसन्दर्भे समीपस्थितवर्णयोः परस्परप्रभावजनितं परिवर्तनं सन्धिः इति व्याख्यातुं शक्यते। सन्धिः केवलं अक्षरयोः यान्त्रिकसंयोगः नास्ति, अपितु उच्चारणप्रवाहे उत्पन्नः नियतध्वनिपरिवर्तनक्रमः अस्ति।² पाणिनीयव्याकरणे सन्धेः मूलाधारः 'संहिता' इति संज्ञा। पाणिनिना स्पष्टतया उक्तम्— परः सन्निकर्षः संहिता॥³— अष्टाध्यायी, 1.4.109।

अस्य सूत्रस्य भावः अस्ति यत् वर्णानां परः अर्थात् अत्यन्तः सन्निकर्षः 'संहिता' इति संज्ञां प्राप्नोति। पाणिनीयव्याख्यापरम्परायामपि वर्णानां सन्निकर्षः संहितासंज्ञायाः आधारत्वेन विवेचितः। अतः सन्धिनियमाः मुख्यतया तादृशस्थितौ प्रवर्तन्ते यदा वर्णाः परस्परं निकटतया उच्चार्यन्ते। सन्धेः स्वरूपं ज्ञातुं 'संहिता' तथा 'पदच्छेदः' इत्येतयोः भेदः अवगन्तव्यः। यदा पदानि पृथक् पृथक् उच्चार्यन्ते तदा तेषां मूलरूपं स्पष्टं भवति, परन्तु यदा निरन्तरप्रवाहे उच्चार्यन्ते तदा अन्त्यवर्णः परवर्णेन सह प्रभावसम्बन्धं प्राप्नोति। उदाहरणतः 'रामः + अस्ति' इति पृथक्पदरूपं संहितायां 'रामोऽस्ति' इति परिणमति। 'देव + इन्द्रः' इत्यस्य 'देवेन्द्रः', 'तत् + जनः' इत्यस्य 'तज्जनः' इत्यादि रूपाणि सन्धेः परिणामाः सन्ति। संस्कृतवाङ्मये संहितापाठस्य प्राचीनं महत्त्वम् अस्ति। विशेषतः वेदेषु मन्त्राः संहितारूपेण पठ्यन्ते। पदपाठे तु प्रत्येकं पदं पृथक् कृत्वा तस्य मूलस्वरूपं प्रदर्श्यते। संहितापाठे ध्वनिप्रवाहस्य नैसर्गिकता, पदपाठे व्याकरणीयविवेक्षणस्य स्पष्टता च भवति। अतः सन्धिज्ञानं वेदपाठस्य उभयरूपयोः सम्बन्धं ज्ञातुं सहाय्यम्।⁴ वाचः तथा शब्दस्य गम्भीरतां प्रकटयन् ऋग्वेदः वदति—

चत्वारि वाक् परिमिता पदानि

तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति

तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति॥⁵ – ऋग्वेदः, 1.164.45।

अयं मन्त्रः प्रत्यक्षतया सन्धिपरिभाषा नास्ति, तथापि भारतीयपरम्परायां वाचः सूक्ष्मस्वरूपस्य महत्त्वं प्रकाशयति। व्याकरणशास्त्रं वाचः व्यक्तरूपस्य संरचनां सूक्ष्मतया विचारयति, सन्धिविचारस्तु तस्य ध्वनिसंरचनात्मकपक्षस्य प्रमुखः अंशः। सन्धेः आवश्यकता प्राकृतिकउच्चारणप्रवृत्त्या सम्बद्धा। मानववाणी निरन्तरप्रवाहयुक्ता भवति। प्रत्येकवर्णस्य पश्चात् दीर्घविरामं कृत्वा भाषणं न क्रियते। अतः परस्परसमीपवर्णेषु जिह्वा, तालु, ओष्ठ, दन्त, कण्ठादीनाम् उच्चारणस्थानानां निरन्तरगतिः भवति। उच्चारणस्य सौकर्याय पूर्ववर्णः परवर्णस्य प्रभावं गृह्णाति अथवा द्वौ वर्णौ मिलित्वा तृतीयं रूपं धारयतः। एषः ध्वन्यात्मकः स्वाभाविकक्रमः व्याकरणे नियमरूपेण व्यवस्थितः। सन्धेः प्रमुखाः त्रयः वर्गाः सामान्यशिक्षणपरम्परायां स्वीक्रियन्ते—स्वरसन्धिः, व्यञ्जनसन्धिः, विसर्गसन्धिश्च। वस्तुतः पाणिनीयसूत्रव्यवस्था एतादृशेन विद्यालयीयत्रिभागेनैव न रचिता, किन्तु शिक्षणसौकर्यार्थं अयं विभागः अत्यन्तं उपयोगी। स्वरयोः परस्परसंयोगजन्यपरिवर्तनानि स्वरसन्धौ, व्यञ्जनसम्बद्धपरिवर्तनानि व्यञ्जनसन्धौ, विसर्गस्य परवर्णानुसारपरिवर्तनं विसर्गसन्धौ विवेच्यते। स्वरसन्धिः संस्कृतध्वनिव्यवस्थायाः अत्यन्तं रोचकः पक्षः। यदा एकस्य पदस्य अन्ते स्वरः तथा परपदस्य आरम्भे स्वरः भवति तदा उभयोः मध्ये विभिन्ननियमानुसारं परिवर्तनं सम्भवति। सवर्णदीर्घः, गुणः, वृद्धिः, यणादेशः, अयाद्यादेशः, पूर्वरूपम्, पररूपम् इत्यादयः स्वरसन्धेः प्रसिद्धाः प्रकाराः। ‘इको यणचि’ इति पाणिनीयसूत्रं यणसन्धेः प्रमुखमाधारम्— इको यणचि॥⁶

– अष्टाध्यायी, 6.1.77।

इक्-वर्णानां—इ, उ, ऋ, लृ—स्थाने अच् परे क्रमशः य्, व्, र्, ल् इति यणादेशः भवति। अष्टाध्यायी 6.1.77 का यही मूल विधान है। यथा—‘दधि + अत्र = दध्यत्र’, ‘मधु + अत्र = मध्वत्र’, ‘पितृ + आदेशः’ इत्यादिषु यणादेशप्रक्रिया दृश्यते। लघुसिद्धान्तकौमुद्यामपि ‘इको यणचि’ अच्सन्धिप्रकरणस्य प्रमुखसूत्रत्वेन विवेचितम्। अयं नियमः केवलं रूपपरिवर्तनं न दर्शयति, अपितु उच्चारणसौकर्यस्य भाषिकसिद्धान्तं प्रकाशयति। ‘दधिअत्र’ इत्यस्य पृथक् स्वरसंयोगस्य अपेक्षया ‘दध्यत्र’ इति उच्चारणे प्रवाहः अधिकः सहजः। इक्-वर्णानां अर्धस्वरसदृशयणवर्णेषु परिवर्तनं वर्णयोः सन्निकर्षे

उच्चारणस्य सहजतां वर्धयति। गुणसन्धेः प्रमुखसूत्रम्— आद्गुणः॥⁷— अष्टाध्यायी, 6.1.87।

अवर्णात् अच् परे नियतस्थितौ गुणादेशः भवति। पाणिनीयव्याख्यायां पूर्वपरयोः एकः गुणादेशः इति अस्य प्रयोगः विवेचितः। उदाहरणतः ‘देव + इन्द्रः = देवेन्द्रः’, ‘गङ्गा + उदकम् = गङ्गोदकम्’ इत्यादौ अ/आ तथा इ/ई अथवा उ/ऊ इत्यादीनां संयोगे क्रमशः ए, ओ इत्यादिगुणरूपं निष्पद्यते। गुणः संस्कृतव्याकरणे केवलं सन्धिप्रकरणस्य विषयः नास्ति। धातुरूपनिर्माणे, प्रत्ययप्रक्रियायां तथा शब्दव्युत्पत्तौ अपि गुणादेशस्य महत्त्वम् अस्ति। तथापि सन्धिसन्दर्भे ‘आद्गुणः’ पूर्वपदस्य अवर्णस्य परस्वरेण सह संयोगजनितरूपपरिवर्तनं स्पष्टयति। वृद्धिसन्धेः प्रमुखं सूत्रम्— वृद्धिरेचि॥⁸— अष्टाध्यायी, 6.1.88। अकार-अकारान्तात् एच्-वर्णे परे वृद्धिरेकादेशः भवतीति व्याख्या प्राप्यते। ‘कृष्ण + एकत्वम् = कृष्णैकत्वम्’, ‘गङ्गा + ओघः = गङ्गौघः’ इत्यादिषु वृद्धिरेचि सूत्रस्य प्रयोगः दृश्यते। अत्र ‘ऐ’, ‘औ’ इत्यादिवृद्धिस्वराः उत्पद्यन्ते। अयादिसन्धौ ‘एचोऽयवायावः’ इति सूत्रम् महत्त्वपूर्णम्— एचोऽयवायावः॥⁹— अष्टाध्यायी, 6.1.78। ए, ओ, ऐ, औ इत्येषां स्थाने अच् परे क्रमशः अय्, अव्, आय्, आव् इत्यादेशाः भवन्ति इति सूत्रार्थः। उदाहरणतः ‘ने + अनम्’ इत्यादिप्रक्रियासु अयादेशः, ओकारस्य अवादेशः, ऐकारस्य आयादेशः, औकारस्य आवादेशः दृश्यते। व्यवहारिकप्रयोगे रूपसिद्धेः पूर्णप्रक्रियायां अन्यनियमाः अपि सहकारिणः भवन्ति।

स्वरसन्धौ सवर्णदीर्घस्य महत्त्वमपि अत्यधिकम्। समानस्थानप्रयत्नयोः स्वरयोः सन्निकर्षे दीर्घस्वरादेशः भवति। ‘विद्या + आलयः = विद्यालयः’, ‘गिरि + ईशः = गिरीशः’, ‘सु + उक्तम् = सूक्तम्’ इत्यादीनि उदाहरणानि प्रसिद्धानि। सवर्णदीर्घसन्धिः ध्वन्यात्मकदृष्ट्या समानस्वरयोः एकीकरणं दर्शयति। ‘राम + अवतारः’ इत्यादौ अकारसम्बद्धनियमाः, ‘महा + ऋषिः = महर्षिः’ इत्यादौ गुणप्रक्रिया, ‘सदा + एव = सदैव’ इत्यादौ वृद्धिप्रक्रिया—एतेषां ज्ञानात् संस्कृतपदनिर्माणं सुगमं भवति। यदि छात्रः केवलं सिद्धरूपं स्मरति तर्हि ‘सदैव’ इत्यस्य आन्तरिकरचना न जायते; किन्तु सन्धिनियमज्ञानात् ‘सदा + एव’ इति विग्रहः तथा वृद्धिसिद्धिः जायते। सन्धेः स्वरूपे आदेशसंकल्पना अत्यन्तं महत्त्वपूर्णा। पाणिनीयव्याकरणे एकस्य वर्णस्य स्थाने अन्यवर्णस्य विधानं ‘आदेश’ इति तकनीकीव्यवस्थया क्रियते। सन्धौ मूलवर्णाः सर्वदा केवलं भौतिकरूपेण ‘मिलन्ति’ इति न, अपितु शास्त्रीयदृष्ट्या निर्दिष्टस्थानस्य

स्थानीवर्णस्य स्थाने नियतादेशः भवति। एतेन सन्धिव्याख्या अधिकं वैज्ञानिकं रूपं प्राप्नोति। स्वरसन्धेः अध्ययनात् स्वरवर्गीकरणस्य ज्ञानमपि आवश्यकं भवति। अ, इ, उ, ऋ, लृ तथा ए, ओ, ऐ, औ इत्यादीनां प्रत्याहारव्यवस्था पाणिनीयशिवसूत्रेषु आधारिताऽस्ति। 'अच्', 'इक्', 'एच्', 'यण्' इत्यादयः प्रत्याहाराः संक्षिप्तेन वर्णसमूहं निर्दिशन्ति। उदाहरणतः 'इको यणचि' इत्यस्मिन् 'इक्', 'यण्', 'अच्' इति त्रयः प्रत्याहाराः अल्पाक्षरेण बहून् वर्णान् सूचयन्ति। अतः सन्धिप्रकरणस्य अध्ययनं पाणिनीयप्रत्याहारपद्धतेः ज्ञानमपि गाढं करोति। सूत्रस्य प्रत्येकं पदं विशिष्टतकनीकीअर्थं धारयति। 'इकः' षष्ठीविभक्त्या स्थानित्वं सूचयति, 'यण्' आदेशसमूहं, 'अचि' सप्तम्या परनिमित्तं च। एतादृशी संरचना पाणिनीयसूत्रशास्त्रस्य लाघवं तथा वैज्ञानिकतां प्रकटयति। सन्धिः शब्दरूपनिर्माणे केवलं पदसीमायां न भवति। एकस्यैव पदस्य अन्तर्गतं प्रकृति-प्रत्यययोः संयोगे, उपसर्ग-धातुसंयोगे, समासे च विविधसन्धिकार्याणि भवन्ति। अतः 'आन्तरिकसन्धिः' तथा 'बाह्यसन्धिः' इत्यादिना आधुनिकशिक्षणदृष्ट्या भेदः कर्तुं शक्यते। पदान्तर्गतवर्णसंयोगे आन्तरिकपरिवर्तनं, पृथक्पदयोः संहितायां बाह्यपरिवर्तनं च दृश्यते।¹⁰

उपसर्गधातुसंयोगे सन्धेः प्रभावः बहुधा दृश्यते। 'सम् + कृ' इत्यादिषु अनुस्वार-व्यञ्जनपरिवर्तनम्, 'उद् + गम् = उद्रम्' इत्यादौ व्यञ्जनसंयोगः, 'नि + ईक्ष् = निरीक्ष्' इत्यादौ स्वरसम्बद्धप्रक्रियाः भवन्ति। सन्धिनियमं विना उपसर्गयुक्तधातुरूपाणां सिद्धिः पूर्णतया अवगन्तुं कठिनम्। समासप्रक्रियायामपि सन्धिः अनिवार्या। प्रथमं पदयोः अर्थसम्बन्धेन समासः, ततः रूपसिद्धौ सुप्लोपादयः, अनन्तरं वर्णसन्निकर्षे सन्धिकार्यं सम्भवति। 'देव + आलयः = देवालयः', 'राज + ऋषिः = राजर्षिः', 'महा + ईश्वरः = महेश्वरः' इत्यादिषु समास तथा सन्धि उभौ कार्यरतौ। अतः समासविग्रहज्ञानं सन्धिविग्रहात् पृथक् अस्ति, यद्यपि व्यवहारतः उभयोरन्तःसम्बन्धः गाढः। सन्धिविग्रहः संस्कृताध्ययनस्य अत्यन्तं महत्वपूर्णः अभ्यासः। सन्धिरूपस्य पदस्य मूलघटकान् पृथक् कृत्वा दर्शयितुं सन्धिविग्रहः क्रियते। 'नरेन्द्रः = नर + इन्द्रः', 'महर्षिः = महा + ऋषिः', 'तदैव = तदा + एव', 'इत्यादि = इति + आदि' इत्यादीनां विग्रहात् शब्दार्थः तथा रूपप्रक्रिया स्पष्टा भवति। सन्धिविग्रहस्य ज्ञानं विशेषतः श्लोकान्वये उपयोगी। काव्यग्रन्थेषु पदानि निरन्तरं संहितारूपेण लिखितानि भवन्ति। यदि छात्रः सन्धिं न जानाति तर्हि सः पदसीमां न ज्ञातुं शक्नोति। पदसीमा अस्पष्टा चेत्

शब्दार्थः अपि भ्रमपूर्णः भवेत्। अतः सन्धिज्ञानं संस्कृतपाठस्य प्रथमेषु आवश्यककौशलेषु एकम्। शुद्धवाणीविषये भगवद्गीतायाम् उक्तम्—

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्।

स्वाध्यायाभ्यासनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते॥¹¹ – श्रीमद्भगवद्गीता, 17.15।

अयं श्लोकः प्रत्यक्षतया सन्धिविषयकः नास्ति, परन्तु वाङ्मयस्य शुद्धता, हितता तथा स्वाध्यायस्य महत्त्वं दर्शयति। संस्कृतस्वाध्याये शुद्धोच्चारणम्, पदज्ञानम्, सन्धिज्ञानं च परस्परं सम्बद्धानि भवन्ति। सन्धिशास्त्रस्य उद्देश्यं भाषायां कृत्रिमपरिवर्तनं आरोपयितुं न, प्रत्युत भाषिकप्रयोगे विद्यमानध्वनिपरिवर्तनानां नियमबद्धविवेचनम्। वक्ता सामान्यप्रवाहे वर्णान् उच्चारयन् उच्चारणसौकर्यानुसारं परिवर्तनं करोति; व्याकरणशास्त्रं तेषां परिवर्तनानां रूपं, सीमा, अपवादं तथा विकल्पं सूत्रैः निर्दिशति। पाणिनीयव्याकरणस्य विशेषता अस्ति यत् सन्धिकार्याणि पृथक् सूचीमात्रेण न निर्दिष्टानि, अपितु संज्ञा, अधिकार, परिभाषा, आदेश, विकल्प, निषेधादीनां समन्वितव्यवस्थया प्रतिपादितानि। ‘संहिता’ इति संज्ञा, प्रत्याहाराः, स्थानिवद्भावः, एकादेशः, पूर्वरूप-पररूपादयः तत्त्वानि सन्धिप्रक्रियायाः वैज्ञानिकं आधारं निर्मान्ति। स्वरसन्धौ ‘एकः पूर्वपरयोः’ इति एकादेशसंकल्पनाऽपि महत्त्वपूर्णा। द्वयोः वर्णयोः स्थाने एकवर्णादेशः भवति। गुणसन्धौ अ तथा इ इत्येतयोः स्थाने ए इति एकः आदेशः, अ तथा उ इत्येतयोः स्थाने ओ इत्यादेशः इत्यादि। अयं नियमः वर्णपरिवर्तनं सुस्पष्टतया व्याख्यायति।¹²

एवं प्रथमभागे सन्धेः मूलस्वरूपं, संहितासंज्ञा, स्वरसन्धेः प्रमुखप्रकाराः, यण्-गुण-वृद्धि-अयाद्यादेशाः, सन्धिविग्रहः तथा भाषिकमहत्त्वं विवेचितम्। सन्धिः संस्कृतभाषायाः ध्वनिप्रवाहस्य नैसर्गिकं तथा नियमबद्धं तत्त्वम्। परस्परसन्निकृष्टवर्णानां उच्चारणे यः व्यवस्थितः परिवर्तनः भवति सः सन्धेः मूलस्वरूपं निर्माति। स्वरसन्धेः अनन्तरं व्यञ्जनसन्धेः विचारः संस्कृतध्वनिव्यवस्थायाः अन्यं महत्त्वपूर्णं क्षेत्रं प्रकाशयति। व्यञ्जनानि उच्चार्यमाणानि परवर्तीवर्णस्य स्थान-प्रयत्न-घोष-अघोष-अनुनासिकत्वादिभिः प्रभावितानि भवन्ति। अतः पदान्तव्यञ्जनस्य परव्यञ्जनेन सह संयोगे जश्त्वम्, श्रुत्वम्, ष्टुत्वम्, अनुनासिकत्वम्, द्वित्वम्, लोपः, आगमः इत्यादयः परिवर्तनाः दृश्यन्ते। एते परिवर्तनाः संस्कृतभाषायाः ध्वनिप्रवाहं सुगमं तथा श्रुतिसौष्ठवयुक्तं

कुर्वन्ति। व्यञ्जनसन्धौ उच्चारणस्थानस्य महत्त्वम् अत्यधिकम्। कण्ठ्य, तालव्य, मूर्धन्य, दन्त्य, ओष्ठ्य इत्यादिवर्णवर्गाः परस्परसन्निकर्षे परवर्णस्य प्रभावं गृह्णन्ति। जिह्वा यदि एकस्मात् उच्चारणस्थानात् अत्यन्तं भिन्नं स्थानं प्रति शीघ्रं गच्छेत् तर्हि उच्चारणे कठिनता भवेत्। अतः समीपस्थवर्णयोः सादृश्यजनितपरिवर्तनं प्राकृतिकध्वनिप्रक्रियासदृशं दृश्यते।¹³

‘स्तोः श्रुना श्रुः’ इति पाणिनीयसूत्रं श्रुत्वसन्धेः प्रसिद्धमाधारम्– स्तोः श्रुना श्रुः॥¹⁴ – अष्टाध्यायी, 8.4.40। दन्त्यसकार-तवर्गादीनां शकार-चवर्गसन्निकर्षे तालव्यादेशः भवतीति सामान्यव्याख्या क्रियते। अष्टाध्यायी 8.4.40 व्यञ्जनसन्धेः एतादृशस्थानपरिवर्तनस्य नियमं प्रतिपादयति। उदाहरणतः ‘तत् + च = तच्च’, ‘सत् + जनः = सज्जनः’ इत्यादिरूपसिद्धौ विभिन्नव्यञ्जननियमाः क्रमशः प्रवर्तन्ते। ‘तत् + च’ इति संयोगे तकारस्य चकारसन्निकर्षे तालव्यत्वं भवति, परिणामतः ‘तच्च’ इति रूपं सिद्ध्यति। अत्र केवलं अक्षरपरिवर्तनं न, उच्चारणस्थानस्य सामञ्जस्यं दृश्यते। पूर्वदन्त्यवर्णः परतालव्यवर्णस्य प्रभावेण तालव्यरूपं गृह्णाति। जश्त्वसन्धिः अपि संस्कृतव्यञ्जनपरिवर्तनस्य प्रमुखः प्रकारः। पदान्ते अथवा विशिष्टस्थितौ वर्णस्य प्रथमवर्णादेः घोषवर्णादेशः भवति। ‘तत् + गुणः = तद्गुणः’, ‘वाक् + ईशः = वागीशः’ इत्यादिषु घोष-अघोषसम्बन्धितपरिवर्तनं दृश्यते। पाणिनीयव्यवस्थायां जश्त्वसम्बद्धनियमाः अष्टमाध्याये विन्यस्ताः सन्ति। अनुनासिकसन्धौ परवर्ती अनुनासिकवर्णस्य प्रभावेण पूर्वव्यञ्जनस्य अनुनासिकरूपं सम्भवति। पाणिनीयसूत्रम्– यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा॥¹⁵ – अष्टाध्यायी, 8.4.45।

अनुनासिकवर्णे परे यर्-वर्णस्य अनुनासिकादेशः विकल्पेन भवति। उक्तसूत्रं अष्टाध्यायी 8.4.45 इति प्रमाणितम्। अनेन व्यञ्जनसन्धौ विकल्पस्य अपि महत्त्वं ज्ञायते। सर्वे सन्धिनियमाः नित्याः न सन्ति; केचन विकल्पेन प्रवर्तन्ते। सन्धिनियमेषु ‘वा’, ‘विभाषा’ इत्यादिपदानि विकल्पं सूचयन्ति। भाषा सर्वदा एकरूपा न भवति; वैदिक-लौकिकप्रयोगभेदः, पदपाठ-संहितापाठभेदः, वक्तृप्रयोगभेदः च दृश्यते। पाणिनिना विकल्पनियमैः भाषिकवैविध्यस्यापि स्थानं दत्तम्। एतत् पाणिनीयव्याकरणस्य केवलं कठोरनियमनिष्ठत्वं न, प्रयोगसंवेदनशीलतामपि प्रकाशयति। विसर्गसन्धिः संस्कृतसन्धिप्रकरणस्य अत्यन्तं विशिष्टः भागः। विसर्गः सामान्यतः पदान्ते दृश्यते– ‘रामः’, ‘हरिः’, ‘गुरुः’, ‘मनः’ इत्यादिषु। परवर्णस्य स्वरूपानुसारं विसर्गस्य सत्वम्,

रुत्वम्, ओत्वम्, यत्वम्, लोपः, जिह्वामूलीय-उपध्मानीयादिविशेषोच्चारणं च सम्भवति। विसर्गप्रक्रियायाः आधारभूतसूत्रेषु— ससजुषो रुः॥¹⁶ – अष्टाध्यायी, 8.2.66। इति अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम्। पदान्तस्य सकारस्य तथा ‘सजुष्’ इत्यस्य रुत्वं विधीयते इति व्याख्या प्राप्यते। लघुसिद्धान्तकौमुद्याः विसर्गसन्धिप्रकरणेऽपि इदं सूत्रं प्रारम्भिकरूपेण निरूपितम्। विसर्गसन्धेः अनेकाः प्रक्रियाः अस्मात् रुत्वात् अनन्तरं अन्यसूत्रैः सिद्ध्यन्ति। विसर्गस्य सकारादेशविधायकं सूत्रम्— विसर्जनीयस्य सः॥¹⁷ – अष्टाध्यायी, 8.3.34। खर्-वर्णादिपरस्थितौ विसर्गस्य सत्त्वं विशिष्टनियमानुसारं भवति। अष्टाध्यायी 8.3.34 विसर्जनीयस्य सकारादेशं विधत्ते। उदाहरणतः ‘नमः + ते = नमस्ते’ इत्यादौ विसर्गस्य सकाररूपपरिवर्तनं प्रसिद्धम्। ‘नमस्ते’ इति रूपं संस्कृतव्यवहारे अत्यन्तं प्रसिद्धम्, किन्तु तस्य व्याकरणीयमूलरूपं ‘नमः ते’ इति। सन्धिज्ञानात् विद्यार्थी न केवलं व्यवहारिकरूपं जानाति, अपितु तस्य आन्तरिकरचनां, विभक्त्यर्थं, विसर्गपरिवर्तनं च बोधयति।¹⁸

‘वा शरि’ इति सूत्रं विसर्गस्य विकल्पात्मकव्यवस्थां दर्शयति— वा शरि॥¹⁹ – अष्टाध्यायी, 8.3.36। शर्-प्रत्याहारवर्णे परे विसर्गसम्बद्धविकल्पः अस्य सूत्रस्य विषयः। अष्टाध्यायी 8.3.36 की व्याख्या शकार-षकार-सकार के प्रसंग में विकल्प को स्पष्ट करती है। एतेन पुनः ज्ञायते यत् विसर्गसन्धिः केवलं एकस्य सामान्यनियमस्य प्रयोगः न, अपितु परवर्णविशेषानुसारं बहुविधपरिवर्तनयुक्ता व्यवस्था। विसर्गस्य स्वरपरस्थितौ अपि विशिष्टपरिवर्तनानि भवन्ति। ‘रामः + अस्ति = रामोऽस्ति’ इत्यत्र रुत्व, उत्त्व, गुण तथा पूर्वरूपादिप्रक्रियाया ‘रामोऽस्ति’ इति रूपं निष्पद्यते। एतादृशरूपस्य पूर्णसिद्धिः एकेन सूत्रेण न, अनेकसूत्राणां क्रमिकप्रयोगेण भवति। अतः सन्धिप्रकरणम् पाणिनीयनियमक्रमस्य अध्ययनार्थं अत्यन्तोपयोगी।²⁰

‘हरिः रम्यः’ इत्यादिषु रुत्वप्रक्रिया व्याख्याग्रन्थेषु विस्तरेण दर्शयते। लघुसिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां ‘ससजुषो रुः’ इत्यनेन रुत्वप्रक्रियायाः प्रयोगः प्रत्यक्षतया दर्शितः। एतद् उदाहरणं दर्शयति यत् सन्धेः अन्तिमरूपं ज्ञातुं सूत्रक्रमस्य सावधानतया अनुशीलनम् आवश्यकम्। विसर्गसन्धौ जिह्वामूलीयः तथा उपध्मानीयः इत्येतौ ध्वनिविशेषौ संस्कृतोच्चारणपरम्परायाः सूक्ष्मतां प्रकाशयतः। क-वर्गीयवर्णात् पूर्वं विसर्गस्य जिह्वामूलीयसदृशम्, प-वर्गीयवर्णात् पूर्वं उपध्मानीयसदृशम् उच्चारणं

वैदिक-शिक्षापरम्परायां वर्ण्यते। एते ध्वनयः आधुनिकसामान्यलेखने बहुधा पृथक्चिह्नैः न लिख्यन्ते, किन्तु पारम्परिकशुद्धपाठे तेषां महत्त्वं वर्तते। सन्धिप्रकरणस्य महत्त्वं शुद्धोच्चारणेन गाढतया सम्बद्धम्। शब्दस्य मूलरूपं ज्ञात्वा अपि यदि संहितायाम् अनुचितरूपेण उच्चारणं क्रियते तर्हि वाक्यप्रवाहः बाधितः भवति। विशेषतः वेदपाठे स्वर-वर्ण-सन्धिशुद्धिः अनिवार्या। लौकिकसंस्कृतेऽपि शुद्धसन्धिप्रयोगः भाषायाः माधुर्यं तथा संस्कृतत्वं वर्धयति। सन्धिः भाषामाधुर्यस्य कारणेषु एकः अस्ति। समानप्रकारस्य अथवा परस्परसन्निकृष्टस्थानकवर्णानां समन्वयेन कठोरध्वनिसंयोगः मृदुतां प्राप्नोति। उदाहरणतः 'तत् जनः' इत्यस्य अपेक्षया 'तज्जनः' इति उच्चारणं प्रवाहयुक्तं भवति। 'देव इन्द्रः' इत्यस्य 'देवेन्द्रः' इति रूपं अधिकं संक्षिप्तं तथा श्रुतिसुखदं दृश्यते। परन्तु सर्वत्र सन्धेः बाध्यता समानरूपा नास्ति। पदान्तसन्धौ वाक्यविरामः, पदपाठः, विशेषप्रयोगः इत्यादीनां कारणेन सन्ध्यभावः अपि सम्भवति। पाणिनीयव्याकरणे 'संहिता' संज्ञा सन्धिप्रवृत्तेः मूलभूमि, अतः यत्र सन्निकर्षः न विवक्षितः तत्र कतिपयसन्धीनां प्रवृत्तिः न भवति। सन्धेः अध्ययनं पदच्छेदे विशेषोपयोगी। श्लोकपाठे यदा 'रामोऽस्ति' इति रूपं दृश्यते तदा छात्रः 'रामः + अस्ति' इति विग्रहं करोति। 'देवेन्द्रः' इत्यत्र 'देव + इन्द्रः', 'सदैव' इत्यत्र 'सदा + एव', 'तज्ज्ञानम्' इत्यत्र 'तत् + ज्ञानम्' इति विच्छेदः जायते। एतेन शब्दकोशे मूलपदस्य अन्वेषणम् अपि सरलम्। प्राचीनपाण्डुलिपीनां सम्पादने सन्धिज्ञानम् अनिवार्यम्। लिपिकर्ता कदाचित् सन्धिरूपं भिन्नरूपेण लिखति, विसर्गं त्यजति, अनुस्वारं परिवर्तयति अथवा पदसीमां भ्रमात् अन्यथा दर्शयति। सम्पादकः व्याकरणीयसन्धिनियमज्ञानस्य आधारेण पाठस्य सम्भाव्यशुद्धरूपं परीक्षितुं शक्नोति। तथापि केवलं व्याकरणं न, पाण्डुलिपिप्रमाणम्, छन्दः, अर्थः तथा अन्यपाठाः अपि विचारणीयाः।²¹

छन्दःशास्त्रेऽपि सन्धेः प्रभावः दृश्यते। काव्यश्लोकस्य मात्रा-अक्षरगणनायां संहितोच्चारणं महत्त्वपूर्णं भवति। सन्धिपरिणामेन वर्णसंख्या अथवा उच्चारणक्रमः परिवर्तित इव प्रतीयते। कविः छन्दोविन्यासं कुर्वन् संहितारूपं मनसि निधाय शब्दविन्यासं करोति। अतः सन्धि-छन्दसोः व्यवहारिकसम्बन्धः अस्ति। काव्यान्वये सन्धिविच्छेदः प्रथमं सोपानम्। कालिदासस्य प्रसिद्धः श्लोकः—

वागर्थविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ॥²²– रघुवंशम्, 1.1।

अत्र 'वागर्थौ' इत्यस्य वाक् + अर्थौ इति सम्बन्धः, 'पार्वतीपरमेश्वरौ' इत्यस्य पार्वती + परमेश्वरौ इति पदसम्बन्धः जायते। सन्धि-समास-विभक्तिज्ञानानां समन्वयेन श्लोकस्य सम्पूर्णार्थः प्रकाशते। सन्धिविचारः अर्थरक्षणे अपि सहाय्यं करोति। यदि सन्धिविग्रहः अनुचितः क्रियते तर्हि मूलपदानि भिन्नानि कल्पितानि भवितुमर्हन्ति तथा अर्थदोषः उत्पद्यते। विशेषतः वैदिक तथा दार्शनिकग्रन्थेषु पदच्छेदस्य अशुद्धता अर्थनिर्णये प्रभावं जनयितुं शक्नोति। अतः व्याख्यातुः कृते सन्धिज्ञानम् अत्यावश्यकम्। संस्कृतभाषाशिक्षणे सन्धिः आरम्भिकस्तरे कठिनः इव प्रतीयते, यतः छात्रेण वर्णवर्गः, प्रत्याहारः, गुण-वृद्धि, स्थान-प्रयत्नादीनां ज्ञानं प्राप्तव्यं भवति। किन्तु नियमाः उदाहरणैः सह शिक्षिताः चेत् विषयः सरलः भवति। 'विद्या + आलयः = विद्यालयः', 'नर + इन्द्रः = नरेन्द्रः', 'सदा + एव = सदैव', 'तत् + च = तच्च', 'नमः + ते = नमस्ते' इत्यादिभिः क्रमशः नियमबोधः विकसितुं शक्यते। शिक्षणे सन्धि तथा सन्धिविग्रहः उभौ समानरूपेण अभ्यासनीयौ। केवलं 'किम् + अपि = किमपि' इति निर्माणं पर्याप्तं न, 'किमपि' दृष्ट्वा 'किम् + अपि' इति पुनर्विश्लेषणक्षमता अपि आवश्यकम्। प्रथमः अभ्यासः उत्पादनक्षमतां, द्वितीयः पाठबोधक्षमतां वर्धयति। अनुवादकार्ये सन्धिविच्छेदः विशेषमहत्त्वपूर्णः। संस्कृतपाठे पदसीमा ज्ञाता चेत् एव शब्दकोशीयार्थः शोधितुं शक्यते। 'महर्षिः' इति यदि अखण्डमूलशब्दत्वेन गृहीतः तर्हि तस्य 'महा + ऋषिः' इति संरचनात्मकबोधः न भवेत्। सन्धिविग्रहात् पदस्य व्युत्पत्ति तथा अर्थसम्बन्धः स्पष्टः भवति। आधुनिकभाषाविज्ञानस्य दृष्ट्या सन्धेः तुलना phonological processes इत्यादिभिः कर्तुं शक्यते। assimilation, glide formation, vowel coalescence, deletion इत्यादीनां सामान्यध्वनिप्रक्रियाणां सदृशाः रूपपरिवर्तनप्रकाराः संस्कृतसन्धौ दृश्यन्ते। तथापि पाणिनीयसन्धिसिद्धान्तस्य स्वकीयपारिभाषिकव्यवस्था अस्ति; आधुनिकध्वनिविज्ञानस्य पदैः तस्य पूर्णसमानता स्थापनीया नास्ति।²³

'इको यणचि' इत्यत्र glide-सदृशपरिवर्तनम्, 'स्तोः श्रुना श्रुः' इत्यत्र स्थानसाम्यजनित assimilation-सदृशपरिवर्तनम्, गुण-वृद्धौ स्वरसंयोगजन्यएकादेशः इत्यादीनां आधुनिकभाषावैज्ञानिकदृष्ट्या तुलनात्मकं अध्ययनं कर्तुं शक्यते। अनेन

प्राचीनभारतीयवैयाकरणानां ध्वनिपरिवर्तनविषयकसूक्ष्मनिरीक्षणशक्तिः प्रकाशते। सङ्गणकीयभाषाविज्ञाने सन्धि विशेषसमस्या तथा अवसरः उभयं भवति। संस्कृतपाठस्य स्वचालितविश्लेषणे संगणकेन 'रामोऽस्ति' इति रूपात् 'रामः + अस्ति' इति मूलपदानि ज्ञातव्यानि। एषा प्रक्रिया sandhi splitting इति आधुनिकपरिभाषया अभिधीयते। विपरीतदिशया पृथक्पदानां समुचितसन्धियुक्तरूपनिर्माणं sandhi generation इत्यादिना सम्भवति।²⁴

स्वचालितपदच्छेदे एकस्य सन्धिरूपस्य अनेकाः सम्भावितविग्रहाः भवितुमर्हन्ति। अतः केवलं ध्वनिनियमः पर्याप्तः न, शब्दकोशः, रूपविश्लेषणम्, वाक्यव्याकरणम्, अर्थसन्दर्भश्च आवश्यकः। एतस्मात् सन्धिसिद्धान्तः आधुनिककृत्रिमबुद्धि-संस्कृतप्रक्रियाकरणेऽपि उपादेयः। सन्धेः अध्ययने पाणिनीयसूत्रक्रमः तार्किकचिन्तनं विकसितं करोति। एकं रूपं सिद्धयितुं कदाचित् अनेकसूत्राणि क्रमशः प्रवर्तन्ते। पूर्वसूत्रेण आदेशः, अनन्तरसूत्रेण अनुबन्धलोपः, ततो गुणः, ततः पूर्वरूपम् इत्यादिः क्रमः भवितुमर्हति। छात्रः एतत् क्रमं ज्ञात्वा नियमपरस्परसम्बन्धं बोधयति।²⁵ सन्धौ नित्य-विकल्प-निषेधापवादव्यवस्था पाणिनीयव्याकरणस्य वैज्ञानिकतां प्रदर्शयति। एकः सामान्यनियमः अस्ति, किन्तु विशिष्टस्थितौ अन्यः नियमः तस्य अपवादः भवति। उदाहरणतः सामान्यगुणप्राप्तौ 'वृद्धिरेचि' गुणस्य अपवादरूपेण प्रवर्तते इति व्याख्यापरम्परा दर्शयति। अनेन नियमसोपानस्य सूक्ष्मता ज्ञायते। सन्धेः सम्बन्धः केवलं लेखनरूपेण न विचारणीयः। वास्तवतः सन्धिः प्रथमतः ध्वनिसम्बन्धी प्रक्रिया। देवनागरीलिपिः तस्य परिणामं लिखितरूपेण दर्शयति। भाषणं मूलम्, लिपिः तस्य प्रतिनिधिः। अतः सन्धेः सम्यगध्ययनाय उच्चारणं श्रवणं च आवश्यकम्।²⁶ वेदपरम्परायां एषा ध्वनिप्रधानता अत्यन्तं स्पष्टा। मन्त्रस्य अक्षरमात्रं न, स्वरः, मात्रा, बलम्, सन्धिः तथा संहिता अपि रक्ष्यन्ते। अनेन भारतीयपरम्परायां ध्वनिशास्त्रस्य प्राचीनोच्चस्तरः ज्ञायते। शिक्षा, प्रातिशाख्य, व्याकरणम् इत्यादयः शास्त्राणि परस्परपूरकत्वेन वेदवाणीं संरक्षितवन्ति।²⁷

सन्धिः वाक्यप्रवाहस्य सौन्दर्यं निर्माति। संस्कृतश्लोकपाठे सन्धिभिः पदानि यन्त्रवत् पृथक् पृथक् न श्रूयन्ते, अपितु एकः लययुक्तः शब्दप्रवाहः निर्मीयते। अतः सन्धेः श्रव्यसौन्दर्यशास्त्रीयपक्षः अपि वर्तते। काव्यपाठे, स्तोत्रपाठे, मन्त्रपाठे च अस्य अनुभूति स्पष्टा। तथापि सन्धेः अतिरेकीकरणं न करणीयम्। यत्र व्याकरणतः सन्धिः

न विधीयते तत्र केवलं श्रुतिमाधुर्यार्थं मनमाना वर्णपरिवर्तनं शुद्धं न भवति। संस्कृतसन्धिः निश्चितनियमाधारितः। अतः शुद्धप्रयोगाय सूत्रज्ञानं अथवा प्रमाणितरूपज्ञानम् अपेक्षितम्। सन्धिसम्बद्धभ्रमेषु एकः भ्रमः अस्ति यत् प्रत्येकं पदसंयोगे सन्धिः अनिवार्यः। वस्तुतः संहिताविवक्षा, विरामः, विकल्पः, विशेषसूत्रम् इत्यादयः परिस्थितयः विचारणीयाः। अन्यः भ्रमः अस्ति यत् सन्धिः केवलं लेखननियमः; वस्तुतः सा ध्वनिप्रक्रियामूलिका। तृतीयः भ्रमः यत् सन्धिविग्रहः समासविग्रहः एव; वस्तुतः सन्धिविग्रहः वर्णरूपविच्छेदः, समासविग्रहः अर्थसम्बन्धविवेचनम्। उदाहरणतः 'देवालयः' इत्यत्र 'देव + आलयः' इति सन्धिविग्रहः; किन्तु यदि तत् समस्तपदं स्वीक्रियते तर्हि 'देवस्य आलयः' इति समासविग्रहः भवति। अतः उभयोः भेदज्ञानम् आवश्यकम्। सन्धेः दार्शनिकपक्षः अपि विचारणीयः। पृथक् वर्णाः संहितायां परस्परसम्बन्धेन नवीनरूपं धारयन्ति। भाषायां अर्थप्रकाशः केवलं पृथग्वर्णैः न, वर्णसमूह-पद-वाक्यसम्बन्धेन जायते। भर्तृहरेः भाषादर्शने वाक्यस्य समग्रता तथा शब्दब्रह्मविचारः प्रसिद्धः। सन्धिः यद्यपि प्रत्यक्षतः ध्वनिशास्त्रीयविषयः, तथापि भाषिकसमग्रतायाः अनुभवाय एषः उत्तमः उदाहरणः। भर्तृहरिणा उक्तम्—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥²⁸ – वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्,

कारिका 1।

अयं श्लोकः सन्धेः प्रत्यक्षनियमं न बोधयति, किन्तु वैयाकरणपरम्परायां शब्दतत्त्वस्य उच्चदार्शनिकस्थानं प्रदर्शयति। सन्धिशास्त्रम् अपि अस्य व्यापकशब्दविचारस्य ध्वन्यात्मकपक्षे स्थितम्। सन्धेः अध्ययनात् छात्रः संस्कृतभाषायाः रूपनिर्माणे नियमबद्धतां प्रत्यक्षतया अनुभवति। 'किमर्थं नरेन्द्रः, किमर्थं सदैव, किमर्थं नमस्ते, किमर्थं तच्च'—एतेषां प्रश्नानां उत्तरं नियमेन दातुं शक्यते। यदा भाषा कारणसहितं जायते तदा स्मरणभारः न्यूनः तथा बोधः अधिकः भवति।²⁹ सन्धिशिक्षणस्य उचितक्रमः अपि महत्त्वपूर्णः। प्रथमं वर्णमाला, स्वर-व्यञ्जनभेदः, उच्चारणस्थानम्, सवर्णता तथा प्रत्याहारस्य सामान्यज्ञानं दातव्यम्। ततः सरलः सवर्णदीर्घः, गुणः, वृद्धिः, यण् इत्यादयः; पश्चात् व्यञ्जनसन्धिः, विसर्गसन्धिः, विशेषनियमाः च शिक्षणीयाः। प्रत्येकनियमस्य सन्धिनिर्माणं तथा विग्रहः उभौ अभ्यासनीयौ।³⁰

अनुसन्धानदृष्ट्या सन्धिविषये अनेकाः सम्भावनाः सन्ति-पाणिनीयसन्धिनियमाणां तुलनात्मकाध्ययनम्, प्रातिशाख्येषु सन्धिविचारः, वैदिक-लौकिकसन्धिभेदः, प्राकृतभाषासु ध्वनिपरिवर्तनम्, आधुनिकभारतीयभाषाभिः तुलना, संगणकीयसन्धिविच्छेदः तथा सन्धिजनरेटर्-निर्माणम् इत्यादयः। अतः सन्धिः केवलं विद्यालयीयव्याकरणस्य लघुविषयः न, व्यापकभाषावैज्ञानिकअनुसन्धानस्य क्षेत्रम्। संस्कृतस्य संरक्षणे सन्धिज्ञानस्य व्यावहारिकभूमिका अस्ति। यदि मूलग्रन्थाः यथार्थतया पठनीयाः, डिजिटलीकरणीयाः, सम्पादनीयाः तथा अनुवादनीयाः सन्ति, तर्हि पदसीमा तथा सन्धिपरिवर्तनं ज्ञातव्यम्। विशेषतः हस्तलिखितपाण्डुलिपिषु संहितारूपाणां शुद्धपठनाय प्रशिक्षितव्याकरणबुद्धिः अपेक्षिता।³¹

निष्कर्षतः सन्धिः संस्कृतभाषायाः ध्वनिसंरचनायाः अनिवार्यतत्त्वम्। पाणिनिना “परः संनिकर्षः संहिता” (1.4.109) इति सूत्रे वर्णानां सन्निकर्षस्य मूलसंज्ञा स्थापिताऽस्ति। संहितायां पूर्वपरवर्णयोः परस्परप्रभावेन आदेशः, एकादेशः, लोपः, आगमः, स्थानपरिवर्तनम् अथवा विकल्पः भवति। एतेषां नियमबद्धरूपमेव सन्धिप्रकरणस्य विषयः। स्वरसन्धौ ‘इको यणचि’ (6.1.77), ‘एचोऽयवायावः’ (6.1.78), ‘आद्गुणः’ (6.1.87), ‘वृद्धिरेचि’ (6.1.88) इत्यादीनि सूत्राणि प्रमुखानि। व्यञ्जनसन्धौ श्रुत्व-अनुनासिकत्वादयः तथा विसर्गसन्धौ ‘ससजुषो रुः’ (8.2.66), ‘विसर्जनीयस्य सः’ (8.3.34), ‘वा शरि’ (8.3.36) इत्यादीनि नियमाः महत्वपूर्णाः। सन्धेः उपादेयता बहुमुखी अस्ति। शुद्धोच्चारणे सा सहायिका, वेदपाठे अनिवार्या, काव्यपाठे माधुर्यवर्धिनी, पदच्छेदे मार्गदर्शिका, समास-व्युत्पत्तिज्ञाने सहायकाऽस्ति। अनुवादे तथा पाण्डुलिपिसम्पादने पदपरिचयाय आवश्यकाऽस्ति। आधुनिकसंगणकीयभाषाविज्ञाने स्वचालितसन्धिविच्छेद तथा सन्धिनिर्माणस्य आधारः भवति। अतः सन्धिं केवलं ‘दो वर्णों के मिलने पर होने वाला परिवर्तन’ इति संक्षिप्तपरिभाषया सीमितं न कर्तव्यम्। सन्धिः वर्णसन्निकर्षे उत्पन्नस्य नियमबद्धध्वन्यात्मकसमायोजनस्य विस्तृतव्यवस्था अस्ति। सा भाषाप्रवाहस्य सहजतां, उच्चारणस्य सौकर्यं, श्रुतिसौन्दर्यं तथा शब्दरूपस्य शास्त्रीयनियमबद्धतां धारयति। पाणिनीयव्याकरणस्य सूक्ष्मता सन्धिप्रकरणे प्रत्यक्षतया दृश्यते; अतः संस्कृतभाषायाः सम्यगध्ययनाय सन्धेः स्वरूपज्ञानम् अनिवार्यम्।

सन्दर्भः

1. पाणिनिः, अष्टाध्यायी, संहितासन्धिसम्बद्धप्रकरणानि, विशेषतः 6.1 तथा 8.2–8.4।
2. परम्परागतव्याकरणव्युत्पत्तिः—सन्धि = सन्धानम्, संयोगः।
3. पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 1.4.109—“परः संनिकर्षः संहिता”।
4. वैदिकसंहिता-पदपाठपरम्परा; पाणिनीयसंहितासंज्ञा, 1.4.109।
5. ऋग्वेदः, मण्डल 1, सूक्त 164, मन्त्र 45।
6. पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 6.1.77—“इको यणचि”।
7. पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 6.1.87—“आद्गुणः”।
8. पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 6.1.88—“वृद्धिरेचि”।
9. पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 6.1.78—“एचोऽयवायावः”।
10. संस्कृतरूपसिद्धिपरम्परा, आन्तरिक-बाह्यसन्धिविचारः।
11. श्रीमद्भगवद्गीता, अध्याय 17, श्लोक 15।
12. पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 6.1.84—“एकः पूर्वपरयोः”, तत्सम्बद्धसन्धिप्रक्रिया।
13. संस्कृतशिक्षाशास्त्रपरम्परा, वर्णस्थान-प्रयत्नविवेचनम्।
14. पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 8.4.40—“स्तोः श्रुना श्रुः”।
15. पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 8.4.45—“यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा”।
16. पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 8.2.66—“ससजुषो रुः”।
17. पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 8.3.34—“विसर्जनीयस्य सः”।
18. लघुसिद्धान्तकौमुदी, विसर्गसन्धिप्रकरणम्।
19. पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 8.3.36—“वा शरि”।
20. पाणिनिः, अष्टाध्यायी, रुत्व-उत्त्व-गुण-पूर्वरूपसम्बद्धसूत्रक्रमः।
21. संस्कृतपाण्डुलिपिसम्पादनपरम्परा; व्याकरणाधारितपाठपरीक्षणम्।

22. कालिदासः, रघुवंशम्, सर्ग 1, श्लोक 1।
23. पाणिनीयध्वनिपरिवर्तननियमाणां
आधुनिकभाषावैज्ञानिकतुलनात्मकविचारः।
24. संस्कृतसङ्गणकीयभाषाविज्ञानम्-स्वचालितसन्धिविच्छेद-
सन्धिनिर्माणसम्बद्धाध्ययनानि।
25. पाणिनीयसूत्रक्रम-आदेश-अपवादव्यवस्था।
26. संस्कृतध्वनिशास्त्रपरम्परा।
27. वेदपाठ-शिक्षा-प्रातिशाख्य-व्याकरणपरम्परा।
28. भर्तृहरिः, वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, कारिका 1।
29. पाणिनीयसन्धिप्रकरणम्, अष्टाध्यायी 6.1 तथा 8.2-8.4।
30. संस्कृतव्याकरणशिक्षणपद्धतिः, अच्-हल्-विसर्गसन्धिक्रमः।
31. संस्कृतपाण्डुलिपि, डिजिटलपाठ तथा भाषासंसाधनसम्बद्ध
आधुनिकाध्ययनानि।